

Олена Засць
(м. Київ)

**ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ТА КОРПОРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГОВОЇ І
ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ
У 1861 – 1917 РР. НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

В статті досліджена діяльність представницьких та корпоративних організацій торгової і промислової буржуазії у 1861–1917 рр. на Лівобережній Україні.

В статье исследована деятельность представительских и корпоративных организаций торговой и промышленной буржуазии в 1861–1917 гг. на Левобережной Украине.

Мета статті полягає у виявленні прагнення підприємців Лівобережної України до влади і шляхів їх реалізації. В історичній науці тема представницьких органів буржуазії періодично знаходила своє відображення ще в радянський час. Це роботи Я. І. Лівшина [1], А. П. Кореліна [2], В. В. Крутікова [3]. Але в них не зачіпався регіон Лівобережної України. За незалежної Української держави є можливість писати узагальнюючі роботи про розвиток підприємницької активності населення регіону в пореформений час, його участь в громадських самоврядних організаціях. Предметом дослідження є купецька, міщанська, дворянська верстви регіону, що вели промислову та торгівельну діяльність. Об'єктом – розвиток самоврядних і політичних структур на Лівобережній Україні в означений час.

Протягом другої половини ХІХ ст. простежується поступова еволюція в ставленні самодержавства до торгово–промислової верстви від ігнорування і до повної орієнтації на дворянство. У 1860 р., дозволяючи членам купецьких сімей займати міські громадські посади, уряд зазначав, що це можливо лише в містах малонаселених, де купецтва недостатньо [4, 3]. Але з часом уряд був змушений визнати значну роль купецьких управ у економічному житті держави. Управи виникали насамперед як станові установи, що регламентували взаємовідносини купців і деякі питання організації торгівлі, які визначали обов'язки членів спільноти. Вони не мали ніякого впливу на прийняття законодавчих актів, як приміром, дворянські управи. В той же час вони не зазнавали такого тиску місцевої адміністрації, як земства. Купецькі управи можна вважати пасивними представницькими організаціями. За національною приналежністю більшість членів купецьких управ були євреї [5, 73], що і відображало національний портрет купецтва Лівобережних губерній. Не дивлячись на обмеженість функцій, і володіючи невеликими

капіталами, купецькі управи багато зробили корисного для місцевого населення. За їхні кошти замошувалися дороги, міські площі, очищувалися озера [6, 15].

Уряд підкреслював державне значення торгово–промислової діяльності крупної буржуазії, нагороджував значних оптових торговців і власників великих фабрик та заводів чинами, орденами, званнями і т.п. До середини 80–х років багато купців мали по 3–6 орденів. Нагороди доповнювались різноманітними званнями (почесних громадян, потомствених почесних громадян, комерц і мануфактур–радників). Це згладжувало різницю між панівними станами, наближало купців до вищого стану – дворянства. У 80–і роки представники купецтва все частіше отримують вищі чини і навіть дворянські звання. Однак, отримання купецтвом нових привілеїв, наближення його верхівки до вищого стану мали об’єктивно негативні наслідки. Така політика уряду затримувала самовизначення нового класу капіталістичного суспільства. Ініціатива торгово–промислової буржуазії допускалася і заохочувалась у вузько окреслених рамках чисто купецьких “професійних” інтересів. Успішна комерційна діяльність у свою чергу багато в чому залежала від держави (казенні замовлення, захисні митні тарифи, пільгові залізничні тарифи і т.п.), що стримувало опозиційні прагнення [7, 88–89]. Вона намагалася налагодити зв’язок з урядом, щоб постійно впливати на його економічну політику. Усе це зумовило появу в Російській імперії “представницьких” організацій великого капіталу. Однією з перших таких організацій, яка об’єднала вуглепромисловців, а згодом і капіталістів ряду інших галузей промисловості Донецького басейну, були з’їзди гірничих промисловців Півдня Росії. У доповідній записці, з якою офіційно звернувся в гірничий департамент гірничий начальник Луганської округи, було викладено мотиви, якими керувалися вуглепромисловці, порушуючи питання про необхідність скликання таких з’їздів: “Приватна кам’яновугільна промисловість півдня Росії, – зазначалось у ній, – незважаючи на співчутливе ставлення до неї уряду, відчуває нині багато незручностей тому, що уряду абсолютно невідомі потреби кам’яновугільної справи, невідома більшість перешкод до її розвитку”. Звертання до уряду окремих осіб із своїми заявами, проханнями, підкреслювалось у записці, не матиме того значення і не буде заслуговувати на таку увагу, як заяви, зроблені від корпорації вуглепромисловців [8, 25].

Уряд схвально зустрів ідею скликання з’їздів і дозволив їх діяльність, проте пильно стежив за тим, щоб вона не виходила за рамки ділових контактів капіталістів. Щоразу, призначаючи голову з’їзду, його попереджували про необхідність суворо дотримуватись порядку і змісту дозволених до обговорення питань. Не задовольняючись офіційними повідомленнями, уряд часто надсилав додаткові нагадування та попередження.

Цукрозаводчики після численних клопотань до уряду про нормування виробництва цукру уклали в 1887 р. між собою приватну угоду в формі нотаріального договору, відомого в літературі як “цукровий синдикат”. Цю угоду підписали власники 171 заводу [9, 35].

З 1870 р. почалось реформування міського самоврядування. У містах України створювались міські думи. Вибори до них проводилися власниками нерухомого майна, що сплачували податки. Дума обирала виконавчий орган – міську управу, на чолі якої стояв голова. Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я і освітою. У цих сферах вони мали такі ж позитивні результати, як і земства.

Купці брали активну участь у житті міст. Під купцями треба розуміти і власників промислових підприємств, які були зобов'язані купувати гільдійські свідоцтва (до 1899 р.) і білети в залежності від кількості підприємств. Найбільшим промисловим центром Лівобережжя і Слобожанщини був Харків. Перші міські вибори були проведені в місті у 1871 р. У думу було обрано 28 купців, 7 почесних громадян, 35 чиновників і представників інтелігенції, що у своїй більшості належали до дворянства. Перші партії, що сформувались у Харківській думі, отримали назви “дворянської” і “купецької”, хоч назви ці й умовні. “Дворянську” партію очолював Д.І. Багалій. Купці і почесні громадяни тільки на виборах 1893 р. отримали 62 місця з 80. Цій думі, завдяки відсутності міжпартійної боротьби, вдалося багато зробити для благоустрою Харкова. Заслуги думи 1893 – 1897 рр. скликання був змушений визнати навіть Д. І. Багалій. На виборах 1897 р. купці і почесні громадяни також отримали більшість [10, 15].

1 січня 1899 р. введено в дію “Положення про державний промисловий податок”, за яким обов'язковим податком залишились патентні збори за кожне окреме підприємство чи торговий заклад, а купувати купецькі свідоцтва стало необов'язковим. Кількість купців серед промисловців і міських громадських діячів на початку ХХ ст. порівняно з кінцем ХІХ ст. зменшилась за рахунок змін у законодавстві.

У 1900 р. саме в Харкові відбувся І Всеросійський з'їзд представників міських громадських банків. Із 5 делегатів від міста–організатора купцями були четверо: М. О. Жевержеєв, Т. С. Кульшин, І. К. Велитченко і М. В. Орлов – представники міського самоврядування. Десять днів роботи з'їзду пройшли дуже плідно – було розроблено цілий пакет пропозицій по зміні чинного законодавства про міські громадські банки [11, 95].

У Чернігові на початку грудня 1870 р. виборці зібралися на перші загальні збори, де основним питанням порядку денного було обрання на чотири роки депутатів до міської думи. Шляхом таємного голосування кожна курія делегувала по 14 чол., з яких сформували думу у складі 42 гласних. За соціальним складом нараховувалося 23 купці (Я. Селюк, І. Сорокін та ін.), 14 міщан (А. Мацко, М. Бунін, І. Шихуцький та ін.), 4 дворян (І. Ладога,

І. Кучеровський та ін.) і 1 священник (А. Юшков). До компетенції думи входило призначення виборних посадових осіб, затвердження бюджету, тарифів місцевих податків і зборів, розпорядження міським майном, подання клопотань щодо міських потреб до урядових інституцій тощо. Протягом першого чотирьохліття думці ініціювали заснування міського громадського банку. Депутатською комісією, очолюваною священником А. Юшковим, було розроблено його статут, управою зібрано необхідні гроші для фундаторського капіталу та організаційних робіт, сформовано керівний апарат. Офіційне відкриття банку сталося 19 лютого 1875 р. Думі першого скликання належить також ідея будівництва водогону. Досить плідною була її діяльність в санітарно–епідеміологічному напрямку, зокрема, було сформовано депутатську санітарну комісію, основним обов’язком якої став контроль за санітарним станом міста. Особлива увага зверталася на підтримку чистоти у помешканнях городян, громадських установах, на міських вулицях і площах [12, 27].

Промисловими зонами Чернігівщини були Новозибківський і Суразький повіти, Полтавщини – Кременчуцький повіт. Ці зони відзначилися великою часткою старообрядців серед населення. Старовірам не дозволялося брати участь у будь–яких виборах. Стикаючись з урядовою політикою переслідування, вони не могли залишатись байдужими до питань громадського і політичного життя. Прогресивні для них зміни проявились насамперед у розквіті старообрядницької преси. Але в особливій комісії, створеній у 1875 р. при Міністерстві внутрішніх справ, Мельников повідомляв: “Сект, що не визнають державної влади і верховного уряду не існує. Така секта була б несумісна з духом російського народу, для якого Росія без царя неможлива”. Коли закордонні емігранти вказували на розкольників як соціальний ґрунт для невдоволення в імперії, старовіри відповіли на це анафемою, проголошеною у відомому архіпастирському посланні від 24 лютого 1863 р., надрукованому в Яссах. Старообрядницький собор у Білій Криниці в 1868 р. постановив відлучати від церкви тих, хто молиться за владу [13, 16]. Старообрядці, що відрізнялися своєю байдужістю до суспільних проблем, стали проявляти дух протесту і прагнення до активної громадської діяльності. Після 1905 р. на з’їздах вони постановили відстоювати свої права за допомогою виборних представників. Причому старовіри розкололися на конституціоналістів–демократів і “Союз 17 октября”. До останнього приєдналися великі підприємці. Усі намагання притягти старообрядців до боротьби проти влади були приречені на провал. І. Мельгунов, І. Юзов – тодішні дослідники розколу – говорили, що старовіри більше за інших мали причин для невдоволення, але до боротьби проти влади не вдавалися ніколи [14, 48–58].

Чернігівських старообрядців більше турбувало те, що у 18 школах губернії, у яких більше 50% учнів становили діти старовірів, Закон Божий викладався по програмі, затвердженій Синодом для церковно–приходських

шкіл, з деякими доповненнями по історії розвінчання розколу. Це було страшним злом для розкольників і після маніфесту 17 жовтня 1905 р. (про свободу старообрядницької общини) вони почали боротись за зміни в діючих школах і відкривати нові. Їм дозволено було вступати до гімназій та університетів. Представники всіх напрямків розкольніцтва виступали проти Синоду і взагалі проти союзу церкви і держави (Никон схилявся до того, що церква вища за державу, а Авакум говорив, що вони повинні бути розділені, бо держава за віру вогнем і мечем хрестить, а Ісус так не учив). Старовіри не сприймали партію “Союз истинно русских людей”, оскільки вона виступала за збереження старих порядків, в тому числі й Синоду. Січневий з'їзд старообрядців 1906 р. у Москві постановив, що старовіри не будуть підтримувати партії, що борються за збереження старих порядків, і не приєднуватимуться до нових, які хочуть перевернути світ. Водночас старовіри, щоб не дробити голоси, також визнали за прийнятні позиції “конституційних демократів” та “Союз 17 жовтня” [15, 40–49].

У політичну групу російський торгово–промисловий клас, як впливова економічна сила, об'єднався на початку ХХ ст. У 1905 р. в Москві з'явилась Торгово–промислова партія. До її складу увійшли великі промисловці на чолі з Рябушинським, Сапожниковим, Морозовими та іншими [16, 1]. Будучи старообрядцями, вони підтримували зв'язки з чернігівськими промисловцями–старообрядцями північних повітів Д. М. Сапожковим, В. Баришніковим, Г. В. Гусевим і вели з ними листування з політичних та релігійних питань. На жаль, немає ніяких відомостей чи входили чернігівські підприємці до тієї партії особисто. Треба визнати, що програма партії була на той час досить прогресивна. У ній говорилося, що партія підтримує сильну урядову владу і продуктивну роботу Державної Думи, які внесуть спокій і мир у народне життя, а також сприятимуть промисловості – головному джерелу добробуту населення. Вона також підтримувала конституційну монархію на основі Маніфесту 17 жовтня.

Представники партії виступали за повний перегляд робітничого законодавства і введення прибуткового податку. В своїй програмі вони зазначали, що існуючі закони, які стосуються робітників, є відсталими, бо забороняють будь–яку ініціативу в організації допомоги і самопомоги робітникам. Вказували на необхідність в найближчий час виробити і здійснити державне обов'язкове страхування робітників у всіх галузях по хворобі, старості, втраті працездатності та ін. Законодавство повинно обмежувати робочий день для жінок та неповнолітніх на особливо шкідливих виробництвах. А надання робітникам права зборів і союзів сприятиме кращим договірним стосункам з роботодавцями. Ті ж союзи і збори могли б стати мировими комісіями для розгляду суперечок між наймачами і робітниками. Страйки без руйнування майна, без погроз і силових дій в законодавстві мають бути визнані проявом мирної боротьби і за них не мають карати. Навпаки, будь–яке буйство, руйнування майна, а також

насилля, погрози як власникам, так і робітникам, які не приєднувалися до страйку, повинні швидко і суворо каратися по закону. Оскільки населення і так переобтяжене податками, державі пропонувалося зменшити невиробничі витрати [17, 14]. Центральний комітет партії знаходився в Москві, і партія була досить сильною, мала цілу мережу відділень у провінції та великі капітали.

Існувала також Прогресивно-економічна партія, організована у Петербурзі в 1906 р. Ядром партії була група промисловців і фабрикантів Петербурга, яка вирішила тактично діяти разом з Торгово-промисловою партією. До I Державної Думи увійшли від Торгово-промислової партії – 1 депутат, від Прогресивно-економічної – 2 депутати [18, 105], тому за 72 дні думської роботи вони не вплинули на прийняття будь-яких рішень.

Зовсім іншого роду об'єднання підприємців з'явилося у Чернігові. Споживча кооперація в Росії виникла ще у 70-х роках XIX ст. Основною причиною її виникнення був перехід селянського господарства від натуральної форми до товарної, коли воно стало потребувати збуту своєї продукції і закупки промислових товарів. Іншим фактором, що сприяв розвитку кооперації, було розширення залізничного будівництва в 70–90-х рр. XIX ст. і розширення зв'язків між промисловими районами. Кооперативні товариства виникали як захисні органи від утисків великих підприємців. Юридичний статус такі об'єднання отримали після затвердження “Положення про Московський союз споживачів” у 1898 р. У 1906 р. було затверджено статут Пушкарського товариства споживачів Харківської губернії [20, 58]. 2 червня 1906 р. відбулося зібрання членів товариства споживачів у приміщенні Чернігівської міської управи [21, 1–6]. Однак, статут цього товариства споживачів у Чернігові було затверджено лише в 1908 р. До складу товариства увійшло 5 членів. Голова – Онисим Примака, що працював у земській управі, Жмуд Гармизький з міського банку, Павло Пилипович Пустосмехов з міського банку, Олександр Аврамович Дур-Хотимирський, завідувач міської бані, Іван Данилович Бутніков, професія якого не вказана. Мета створення товариства – сприяння торгівлі за дешевими цінами [22, 1–4]. А в 1910 р. у Чернігові було створено більш масштабну і серйозну споживчу артіль у складі 25 чоловік. За статутом чисельний склад артілі не міг зменшуватись нижче цього показника, інакше вона припиняла своє існування. Початковий капітал – 50000 руб. За соціальним станом члени артілі поділялись таким чином: міщан – 7, селян – 7, дворян – 5, козаків – 4, один почесний громадянин (соціальний стан одного члена не вказаний). За родом занять: службовців – 14, комерсантів – 4, сільських господарів – 3 [23, 34–38].

Такого ж роду об'єднання підприємців з'явилося у 1912 р. на Слобожанщині. Спілка споживчих товариств Півдня Росії (ПОЮР) була створена у Харкові в 1912 р. Велику роль у її виникненні відіграв Харківський комітет сільської кооперації “Труд”. Спілка не була

zareestrowana juridycznie, oскільки, після революційних подій 1905–1906 рр. уряд неохоче надавав дозвіл на створення масових організацій. ПОЮР було організовано на договірних умовах. Товариський договір був одночасно і статутом спілки. До спілки вступили 18 осіб, представники споживчих товариств. Вони отримували іменні паї, що вирізалися з книги. Членами спілки могли бути лише особи, що представляли споживче товариство Півдня Росії, а також кооперативні заклади [24, 1–6]. Правління товариства розташовувалось у Харкові і складалося з 3 директорів, що обирались спочатку на 1 рік, а потім на 3 роки. Звіт за минулий рік повинен був робитися правлінням не пізніше березня поточного року. Загальні збори могли бути звичайними і надзвичайними. Звичайні проводилися два рази на рік. Рішення, прийняті зборами, були обов'язковими для всіх [25, 1–12]. Чим займалися члени ПОЮРа? Закуповували товари вагонами за оптовими цінами (це були сірники, какао, картопля, пшоно, перець, сушені сливи, риба та ін.), а члени товариства могли реалізувати ці товари за цінами, нижчими ринкових. Також закуповувалися у селян великими оптовими партіями (вагонами) сільськогосподарська сировина для реалізації її у регіонах, де купувались риба, родзинки і т.д. [26, 8]. 1912–1914 рр. були не дуже вдалим для діяльності. Внески були невеликими, капітал ріс повільно, але з початком війни держава звернулася за допомогою до недержавних організацій. Кооперація була допущена до розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності у масштабах країни. Кооператори зустріли революцію вороже.

П. А. Буришкін у своїх спогадах говорив, що спонукальним мотивом купецтва був інстинкт практичної діяльності. Такою практичною справою була благодійна діяльність і вони не сумнівались в її богоугодності. А Н. П. Вишняков додавав, що в купецькому середовищі суспільні інтереси були слабо розвинені, а політичних не існувало зовсім. Про уряд і все, що його стосувалося, говорили з оглядкою і пошепки [27, 197].

Уряд завжди з недовірою ставився до євреїв, всіляко намагався тримати їх під своїм контролем, не допускати розвитку їх освіти, чинив перепони у придбанні земельної власності та одержанні ними державних посад. Однак, своїми законодавчими заходами уряд сприяв згуртуванню єврейської нації у межах імперії. Згідно з законодавством, після скасування кагалів влада над єврейськими общинами перейшла до міських управ. Фактично, останні вели справи общин на кошти від коробочного збору (особливий податок для євреїв). Сенат 11 липня 1891 р. визнав окреме існування єврейських общин. Вони володіли нерухомим і рухомим майном, управляли установами, що їм належали і т.п. Єврейська община була юридичною особою. Міське положення 1870 р. змінило лише одне – місце дум і ратуш зайняли міські управи. Участь у єврейській общині була примусовою, адже у кожному місті чи поселенні могла існувати лише одна община. Однак, її господарські справи велися міським суспільним управлінням, до обов'язків якого

відносилося ведення метричних книг про народження, сімейний стан та смерть євреїв, фіксація доходів та інших зборів і т.д. Отже, інтереси єврейської общини представляла фактично міська управа, до складу якої євреї не могли входити. Таким чином, євреї мали над собою начальство, але не мали свого представництва. Оскільки закон визнавав міську управу органом єврейської общини, необхідно було визнати останню публічним союзом. Який, як й інший не мав свого представництва у органах, що ним управляли [28, 22–26].

Те, що підприємництво мало не українське обличчя, зовсім не говорить про те, що в ньому був відсутній патріотизм. Треба визнати, що органами місцевого самоврядування 1861–1917 рр. було зроблено багато корисного для населення всього краю.

Незважаючи на революційні події початку ХХ ст., підприємці залишались політично пасивним, консервативним станом, не схильним до змін. Дрібні власники Лівобережжя шукали нові шляхи діяльності в межах існуючого законодавства і не прагнули політичної самореалізації. До того ж, політична діяльність була новою для них сферою суспільно–політичного життя, і вони не визнавали її доцільності.

-
- Лившин Я. И. Представительные организации крупной буржуазии в конце XIX – начале XX вв. // История СССР. – 1959. – №2. – С.95– 117.
- Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративные организации. – М., 1979. – 304 с.
- Крутиков В.В. Формирование промышленной буржуазии // Некоторые вопросы социально–экономической и политической истории Украинской ССР. Сб. научн. статей.– Днепропетровск, 1992. – Вып. 5. – С. 59–68.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) – Ф. 127. – Оп. 19. – Спр. 627. – Арк. 1 – 3.
5. Так само. – Оп. 1. – Спр. 10699. – Арк. 73.
6. Так само. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 15.
- Лавёрычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. – М., 1974. – 252 с.
- Корнійчук Л. Я. Суспільно–економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. – К., 1971. – 253 с.
- Цехановский М. Ю. Исторический обзор свекло-сахарной промышленности 1800 – 1904 гг. Оттиск из “Вестника сахарной промышленности” за 1904 г. – К., 1904. – 97 с.
- Беліков Ю. А. Участие харьковского купечества в городском общественном управлении (вт. пол. XIX – нач. XX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2000. – С. 21 – 25.
- Беліков Ю. А. Діяльність харківського купецтва у сфері фінансів і кредиту (60–і рр. XIX ст. – 1917 р.) // Харківський державний педагогічний

- університет. Збірник наукових праць. Серія історія і географія. – Харків, 2002. – Вип. 9. – С. 90 – 96.
- 12.Шара Л. Формування та початковий етап діяльності Чернігівського міського самоврядування (1870 – 1874 рр.) // Сіверянський літопис. – 2005. – №5. – С.26 – 28.
- 13.Юзов И. (Каблиц Иосиф). Политические воззрения староверов // Русская мысль. – 1880. – №1.
- 14.Ершова О. П. Старообрядчество и власть. – М., 1999. – 202 с.
- 15.Мельгунов С. Старообрядцы и свобода совести (исторический очерк). – М., 1907. – 48 с.
- 16.Велихов Л. Сравнительная таблица русских политических партий (систематизация современных политических направлений). – СПб., 1906. – 1 с.
- 17.Торгово–промышленная партия. Пояснительная записка к программе партии. – М., 1905. – 15 с.
- Государственная Дума. Значение Государственной Думы. – СПб., 1906. – 109 с.
- 19.ЦДІА УК. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр.241. – Арк. 2.
- 20.Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр.2411. – Арк. 58.
- 21.Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр.577. – Арк. 1 – 6.
- 22.Там само. – Спр. 909. – Арк. 1 – 4.
- 23.Там само.– Спр. 1184. – Арк. 34 – 38.
- 24.Там само. – Ф. 1111. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 1 – 6.
- 25.Там само.– Спр. 79. – Арк. 1 – 2.
- 26.Там само.– Спр. 5. – Арк. 1 – 4.
- 27.Бурышкин П. А. Москва купеческая. – М., 1990. – 352 с.
- 28.Гордон Макс. Опыт изучения еврейского финансового хозяйства в России. – Петроград, 1918. – 236 с.

Вікторія Качмала
(м. Київ)

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Показана динаміка зростання чисельності лівобережного населення після 1897 р. і до початку Першої світової війни.

Показана динаміка роста количества левобережного населения после 1897 г. и до начала Первой мировой войны.